

Paulina Sekuła

KOBIETY NA STANOWISKACH POLITYCZNYCH. REALIA POLSKIE W PERSPEKTYWIE PORÓWNAWCZEJ

Uwagi wstępne

Od końca XX wieku obserwować można w skali całego świata wyraźny wzrost udziału kobiet na stanowiskach przywódczych w polityce. Tendencję tę ilustruje m.in. – omówiony szczegółowo w dalszej części artykułu – fakt, iż coraz więcej kobiet pełni funkcje głów państwa oraz szefów rządu. Obserwacja życia politycznego w Polsce od symbolicznego momentu rozpoczęcia procesu demokratyzacji w 1989 roku przekonuje natomiast, że na najważniejszych stanowiskach państwowych kobiety są niemal nieobecne: w kolejnych 20 latach nie było ich wśród prezydentów i marszałków Sejmu, a w gronie 13 dotychczasowych premierów znalazła się jedna kobieta, sprawująca urząd przez 15 miesięcy.

W ramach zapoczątkowanej w 1989 roku demokratyzacji polskiego systemu politycznego usankcjonowana została zasada równości w dostępie do praw politycznych członków różnych kategorii społecznych, w tym kobiet i mężczyzn, czego prawnym gwarantem jest art. 33 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Artykuł ten – obok ogólnego zapisu o równych prawach kobiet i mężczyzn w różnych sferach życia, w tym w życiu politycznym – precyzuje, iż przedstawiciele obu płci mają „w szczególności równe prawo do (...) zajmowania stanowisk, pełnienia funkcji oraz uzyskiwania godności publicznych i odznaczeń”¹. Do przestrzegania zasady równouprawnienia kobiet i mężczyzn

¹ Do chwili obecnej nie została jednak uchwalona – mimo prób podejmowanych przez środowiska kobiece – odrębna ustawa o równym statusie kobiet i mężczyzn. Istnienie takiej regulacji prawnej stanowi element prawodawstwa krajów europejskich, w tym m.in. Szwecji, Irlandii, Litwy i Słowenii (por. *Kobiety w Europie* 2010).

zobowiązuje nas również członkostwo w Unii Europejskiej, w której zagadnienie to jest poddane dość szczegółowym regulacjom prawnym².

Pobieżna obserwacja oraz liczne analizy naukowe i publicystyczne (por. m.in. Fuszara 2003a, 2007; Graff 2001; Siemieńska 1997, 2005a, 2005b; Środa 2009; Titkow 2003) dostarczają jednak dowodów, że istniejące regulacje prawne w naszym kraju nie przeciwdziałają istnieniu wysokiej dysproporcji kobiet i mężczyzn na stanowiskach politycznych. Problem ten nie sprowadza się jedynie do – wspomnianego już – niewielkiego udziału kobiet wśród osób sprawujących najważniejsze funkcje w państwie³, ale także do niższego poziomu ich obecności na mniej eksponowanych stanowiskach o charakterze politycznym, w tym w składach rządów, wśród posłów i senatorów oraz we władzach parlamentu czy wśród obieralnych i mianowanych funkcjonariuszy samorządu terytorialnego oraz w zarządach partii politycznych. Najważniejsze aspekty owego niedoreprezentowania zostaną zrekonstruowane w przeprowadzonej w tym artykule analizie, co posłuży do namysłu nad pytaniem, czy w latach 1989–2009 dostrzegalne były jakiegokolwiek zmiany w obecności kobiet na stanowiskach decyzyjnych w polityce. Czy – podobnie jak w wielu innych krajach – widoczny był wzrost udziału kobiet w przestrzeni politycznej, czy może zachodziło zjawisko odwrotne, bądź też nie następowały żadne wyraźne zmiany? Kwestią związaną z tym problemem jest także pytanie, czy istniały w uwzględnionym okresie nisze aktywności politycznej kobiet, a więc takie przestrzenie polityczne, w których kobiety mocniej zaznaczałyby swoją obec-

² Należą do nich dyrektywy określające m.in. zasady równouprawnienia kobiet i mężczyzn w zakresie zatrudnienia, kształcenia zawodowego i awansu zawodowego oraz warunków pracy, a także wynagrodzenia i zabezpieczenia społecznego oraz dostępu do dóbr i usług (por. m.in. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=420&langId=en>). Jedną z ostatnich inicjatyw UE jest przyjęcie przez Komisję Europejską – w marcu 2010 roku – Karty Praw Kobiet. Jest to deklaracja polityczna, która „wyznacza pięć kluczowych obszarów działania i zobowiązuje Komisję do włączenia kwestii równości płci we wszystkie swoje polityki w ciągu najbliższych pięciu lat, podejmując szczególne środki zmierzające do promocji równości”. Za te kluczowe obszary działania uznane zostały: równość na rynku pracy, równość płacy za taką samą pracę lub pracę takiej samej wartości, równość w procesie podejmowania decyzji, kres przemocy ze względu na płeć, równość płci poza obszarem Unii Europejskiej (Komisja Europejska wzmacnia swoje zaangażowanie w sprawę równości kobiet i mężczyzn 2010, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/10/237&format=HTML&aged=0&language=PL&guiLanguage=en>).

³ Obok prezydenta, premiera i marszałka Sejmu do najważniejszych osób w państwie zaliczany jest marszałek Senatu, który przejmuje obowiązki prezydenta, gdy ten nie może sprawować urzędu i nie może być zastąpiony przez marszałka Sejmu (zob. art. 131, ust. 3 Konstytucji RP). O obecności kobiet wśród marszałków Senatu w minionym dwudziestolecu będzie mowa w tym artykule.

ność niż w innych. Realia polskie zostaną porównane z odpowiednimi wskaźnikami obecności kobiet w przestrzeni politycznej w innych krajach.

Zainteresowanie problemem obecności Polek na stanowiskach politycznych wyrasta z przekonania, że udział kobiet w procesach decyzyjnych należy traktować jako jeden ze wskaźników demokratyczności systemu politycznego. Niski poziom tego uczestnictwa negatywnie wpływa na jakość demokracji, utrudniając artykulację interesów kobiet, podkopując legitymizację obieralnych organów i osłabiając zaufanie obywateli do instytucji demokratycznych (Norris, Inglehart 2008: 4)⁴.

Kobiety na wysokich stanowiskach władzy politycznej w świecie – wybrane wskaźniki

Następujący pod koniec XX wieku wyraźny wzrost udziału kobiet wśród osób sprawujących ważne funkcje publiczne dotyczy w pierwszej kolejności stanowisk niedziedzicznych głów państwa oraz szefów rządu⁵. W latach sześćdziesiątych XX wieku – kiedy to kobieta po raz pierwszy w historii została wybrana premierem – funkcje szefa rządu sprawowały Sirivamo Bandaranaike na Cejlonie (1960–1965), Indira Gandhi w Indiach (1966–1977) oraz Golda Meir w Izraelu (1969–1974). W 1974 roku kobieta po raz pierwszy zasiadła na stanowisku prezydenta państwa. Była nią Isabel Peron, piastująca ten urząd w Argentynie. W latach siedemdziesiątych najważniejsze stanowiska państwowe zajmowało już osiem kobiet, w tym sześć jako szefowe rządu⁶ oraz dwie pełniące funkcje prezydenta. W latach osiemdziesiątych liczba kobiet na

⁴ Przekonanie to zostało zawarte w Platformie Działania przyjętej w 1995 roku w Pekinie na zorganizowanej przez Narody Zjednoczone IV Konferencji Światowej w sprawie Kobiet: „Udział kobiet w życiu politycznym pełni więc doniosłą rolę w procesie awansu kobiet. Równy udział kobiet w podejmowaniu decyzji jest nie tylko kwestią zwykłej sprawiedliwości i demokracji, ale również warunkiem koniecznym do tego, żeby były brane pod uwagę interesy kobiet. Bez aktywnego uczestnictwa kobiet i uwzględnienia kobiecego punktu widzenia w podejmowaniu decyzji na wszystkich szczeblach nie da się osiągnąć równości, rozwoju i pokoju” (*Raport IV Światowej Konferencji w sprawie Kobiet 1995*; dostępny: <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/decision.htm>; tłum. własne).

⁵ Zestawione w dalszej części artykułu dane odnoszą się do udziału kobiet na stanowiskach pełnionych w suwerennych państwach oraz na terytoriach autonomicznych i zależnych.

⁶ Wśród nich była Elisabeth Domitien – szef rządu Republiki Środkowoafrykańskiej – będąca pierwszą kobietą sprawującą tę funkcję na kontynencie afrykańskim.

stanowiskach przywódczych wzrosła do 17, w latach dziewięćdziesiątych – do 44, a w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku – do 53. Pod koniec 2009 roku osiem kobiet zasiadało na stanowiskach prezydentów państw oraz siedem – szefów rządu⁷.

Zwiększyła się również liczba kobiet w składach rządu. I tak o ile w latach 1920–1990 na stanowisku wicepremiera zasiadało ich 44⁸, o tyle w latach 1990–1999 było ich 73, a między 2000 a 2009 rokiem – 107. Z kolei w 1947 roku kobieta po raz pierwszy została ministrem spraw zagranicznych – była nią Ana Pauker w Rumunii. Od tego momentu do 1989 roku funkcję tę pełniło 17 kobiet, w latach 1990–1999 – 42, a między 2000 a 2009 rokiem było ich już ponad 100⁹. Podobną tendencję można zaobserwować w odniesieniu do kierownictwa innych, tradycyjnie męskich resortów rządowych, w tym obrony narodowej, spraw wewnętrznych, finansów i gospodarki. Ponadto w wielu krajach zwiększa się udział kobiet wśród osób zasiadających w narodowych ciałach ustawodawczych. W tym przypadku prym wiodą w ostatnim czasie Szwecja oraz Rwanda, gdzie kobiety stanowią niemal połowę wszystkich członków jednoizbowych parlamentów (Norris, Inglehart 2008; Paxton, Hughes 2007).

Zilustrowanego wybranymi wskaźnikami fenomenu wzrostu liczebności kobiet wśród osób piastujących ważne funkcje polityczne w kilku ostatnich dziesięcioleciach nie da się całkowicie wyjaśnić poprzez odwołanie do faktu, iż w tym czasie zwiększała się liczba państw, w związku z czym rosła także liczba urzędów do obsadzenia. W porównaniu z 1960 rokiem liczba suwerennych państw należących do Organizacji Narodów Zjednoczonych zwiększyła się do chwili obecnej z 99 do 192, czyli o 93%¹⁰. W tym samym okresie liczba kobiet sprawujących funkcje szefa rządu lub niedziedzicznej głowy suwerennego państwa wzrosła czterokrotnie (3 w latach sześćdziesiątych XX wieku,

⁷ Spośród tych 15 kobiet 13 piastuje urzędy w suwerennych państwach, a dwie pełnią funkcje na terytoriach autonomicznych lub zależnych. Oprócz nich urzędy piastują również trzy królowe oraz cztery kobiety pełniące funkcje generalnego gubernatora. Obliczenia własne na podstawie <http://www.guide2womenleaders.com>.

⁸ Była wśród nich Wanda Wasilewska, wiceprzewodnicząca PKWN w 1944 roku.

⁹ Obliczenia własne na podstawie <http://www.guide2womenleaders.com>. W tym miejscu warto przypomnieć, że od 1 grudnia 2009 roku kobieta została wysokim przedstawicielem Unii do spraw zagranicznych i polityki bezpieczeństwa. Funkcję tę pełni Catherine Ashton.

¹⁰ Por. Growth in United Nations membership, 1945–present, www.un.org/en/members/growth.shtml#2000. Niezrzeszony w ONZ pozostaje Watykan. Ponadto, oprócz suwerennych państw, funkcjonuje ponad 100 terytoriów autonomicznych oraz terytoriów zależnych, z których przynajmniej część posiada także swoje egzekutywy oraz legislatury (por. *Nazwy państw świata...* 2007).

13 w 2009 roku), ministra spraw zagranicznych – sześciokrotnie (3 w latach sześćdziesiątych XX wieku, 18 w 2009 roku), a wicepremiera – dziewięciokrotnie (4 w latach sześćdziesiątych XX wieku, 35 w 2009 roku)¹¹.

Podjmując próbę wyjaśnienia przyczyn omawianego zjawiska, należy zwrócić szczególną uwagę na czynniki kulturowe, a wśród nich na postawy wobec obecności kobiet i mężczyzn w polityce. Wyniki międzynarodowego sondażu World Values Survey przekonują, że od kilku dziesięcioleci następuje w wielu społeczeństwach wzrost akceptacji sprawowania przez kobiety funkcji przywódczych, co przejawia się w rosnących proporcjach osób odrzucających twierdzenie, iż mężczyźni są lepszymi przywódcami politycznymi niż kobiety (Norris, Inglehart 2008). Ponadto warto pamiętać, że wzrost udziału kobiet w wielu narodowych organach ustawodawczych stanowi również konsekwencję reform systemów wyborczych oraz stosowania różnych odmian systemów kwotowych (Barburska 2002; Norris 2007).

Prześledźmy zatem, jak w pierwszym dwudziestolecu systemu demokratycznego w Polsce kształtował się poziom obecności kobiet na stanowiskach władzy publicznej. Uwzględnienie perspektywy porównawczej pozwoli określić stopień zbliżenia lub oddalenia polskich realiów od doświadczeń innych krajów. Pod uwagę zostaną wzięte pozycje władzy wykonawczej i ustawodawczej, wybrane funkcje pełnione w ramach samorządu terytorialnego oraz przywództwo partyjne.

Kobiety na wysokich stanowiskach administracji państwowej w Polsce i w Europie

Do najważniejszych w Polsce organów administracji państwowej należą instytucje głowy państwa, szefa rządu, ministrów i rządu wraz z podległymi ministerstwom organami centralnymi oraz organami terenowymi. Jeśli chodzi o stanowisko prezydenta RP, to nie tylko nie było kobiet wśród dotychczasowych pięciu osób piastujących ten urząd od 1989 roku, ale także były one niemal nieobecne we współzawodnictwie o jego obsadę. Otóż w wyborach prezydenckich, które odbyły się czterokrotnie – w 1990, 1995, 2000 oraz 2005 roku – startowało łącznie 51 kandydatów, wśród których znalazły się

¹¹ Obliczenia własne na podstawie www.guide2womenleaders.com.

dwie kobiety¹². W wyborach przeprowadzonych w 1995 roku na stanowisko prezydenta kandydowała Hanna Gronkiewicz-Waltz, natomiast w głosowaniu z 2005 roku – Henryka Bochniarz. Obie kandydatki uzyskały śladowe poparcie, wynoszące 2,76% w przypadku Hanny Gronkiewicz-Waltz oraz 1,26% w przypadku Henryki Bochniarz i nie przeszły do drugiej tury głosowania (por. obwieszczenia Państwowej Komisji Wyborczej z 7 listopada 1995 roku oraz z 10 października 2005)¹³. W tym samym okresie – od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku – w coraz większej liczbie krajów kobiety zajmowały najważniejsze stanowisko w państwie, w tym nie tylko w Europie Zachodniej (Finlandia, Irlandia i Szwajcaria¹⁴) i na innych kontynentach (Argentyna, Chile, Panama, Indonezja, Filipiny, Indie, Liberia)¹⁵, ale także w krajach Europy postkomunistycznej, w tym na Litwie i Łotwie, a ponadto w Bośni i Hercegowinie oraz Serbii¹⁶.

¹² W 1990 roku startowało 6 osób, w 1995 i 2005 – 16, w 2000 – 13 (por. obwieszczenia Państwowej Komisji Wyborczej dostępne w Internetowym Systemie Aktów Prawnych, <http://isap.sejm.gov.pl>).

¹³ W tym kontekście warto przypomnieć, że od kilku lat znaczącym poparciem cieszy się pomysł kandydowania w wyborach prezydenckich Jolanty Kwaśniewskiej. Jest ono na tyle silne, że gdyby przełożyło się na rzeczywistość oddane głosy na tę kandydaturę, dawałoby realne szanse przejścia do drugiej tury wyborów. Według sondaży, Jolanta Kwaśniewska mogłaby liczyć, gdyby startowała w wyborach prezydenckich, na trzydziestoprocentowe poparcie w 2003 roku oraz od 10% do 23% poparcia deklarowanego w 2009 roku (por. CBOS XII 2003; CBOS X 2009; sondaż „Gazety”. Kwaśniewska w grze w I turze, http://wyborcza.pl/dziennikarze/1,95984,6799303,Sondaz_Gazety_Kwasniewska_w_grze_w_I_turze.html).

¹⁴ W Finlandii urząd prezydenta sprawuje od 2000 roku Tarja Halonen, w Irlandii stanowisko to obejmowały kolejno dwie kobiety: Mary Robinson (1990–1997) oraz Mary McAleese (od 1997 roku), natomiast jednoroczną kadencję prezydenta Konfederacji Szwajcarskiej sprawowały trzy kobiety (Ruth Dreifuss w 1999 roku, Micheline Calmy-Rey w 2007 roku, a Doris Leuthard została wybrana na 2010 rok) (www.guide2womenleaders.com).

¹⁵ Od 2001 roku urząd ten sprawuje na Filipinach Gloria Macapagal-Arroyo, od 2006 roku Ellen Johnson-Sirleaf w Liberii, od 2007 roku Cristina Fernández de Kirchner w Argentynie oraz Pratibha Patil w Indiach. Ponadto w Chile pełniła go do marca 2010 roku Michelle Bachelet (od 2006 roku), w Panamie Mireya Moscoso (w latach 1999–2004), w Indonezji Megawati Soekarnoputri (2001–2004), a na Filipinach Corazon Aquino (1986–1992) (www.guide2womenleaders.com).

¹⁶ W 2007 roku rozpoczęła sprawowanie urzędu prezydenta Federacji Bośni i Hercegowiny Borjana Krišto, a w 2009 roku prezydentem Litwy została Dalia Grybauskaitė. Ponadto w latach 1999–2007 głową państwa Łotwy była Vaira Vīķe-Freiberga, a w latach 2002–2004 funkcję prezydenta Serbii sprawowała tymczasowo Nataša Mićić (www.guide2womenleaders.com).

Wskaźnikiem aktywności politycznej kobiet jest także ich obecność wśród funkcjonariuszy administracji publicznej obejmujących swe pozycje na mocy mianowania. Do puli tych stanowisk należą urzędy prezesa Rady Ministrów, wiceprezesów oraz ministrów, a także wojewodów.

Wśród 13 dotychczasowych premierów znalazła się tylko jedna kobieta – Hanna Suchocka, która sprawowała ten urząd jedynie przez 15 miesięcy w latach 1992–1993. Więcej jednak było kobiet wśród wiceprezesów Rady Ministrów oraz wśród ministrów. Na stanowisku wicepremiera kobieta pojawiła się po raz pierwszy w rządzie Marka Belki. Była nią Izabela Jaruga-Nowacka, sprawująca ten urząd od maja 2004 do października 2005 roku. Drugą – i do tej pory ostatnią – kobietą wicepremierem (wśród wszystkich 41 wicepremierów) została Zyta Gilowska, która w rządzie Jarosława Kaczyńskiego pełniła tę funkcję z przerwami od stycznia 2006 do listopada 2007 roku.

Na 15 dotychczasowych składów rządu funkcjonujących po 1989 roku tylko w trzech nie znalazły się kobiety w roli ministrów. Nie było ich w gabinecie Jana Olszewskiego, składającym się z 22 ministrów i kierowników ministerstw¹⁷, w pierwszym składzie rządu Waldemara Pawlaka, funkcjonującym przez miesiąc po odwołaniu Jana Olszewskiego, oraz wśród 27 ministrów i kierowników ministerstw rządu Hanny Suchockiej. Ponadto w składającym się z 17 ministrów pierwszym rządzie Marka Belki Izabela Jaruga-Nowacka pełniła funkcję wicepremiera, nie łącząc jej jednak ze stanowiskiem ministra (por. *Wikipedia. Wolna encyklopedia: Składy rządów polskich*).

W składzie siedmiu rządów funkcję ministra pełniła jedna kobieta. Izabella Cywińska była ministrem kultury i sztuki w gabinecie Tadeusza Mazowieckiego, w którym 29 osób pełniło funkcje ministrów, a Henryka Bochniarz objęła stanowisko ministra przemysłu i handlu w rządzie Jana K. Bieleckiego składającym się z 23 ministrów. Z kolei Barbara Blida pełniła urząd ministra gospodarki przestrzennej i budownictwa w gabinetach Waldemara Pawlaka (21 ministrów) i Józefa Oleksego (22 ministrów) oraz w rządzie Włodzimierza Cimoszewicza do reformy centrum, będąc jedyną kobietą wśród 19 ministrów. W rezultacie owej reformy straciła rangę ministra, pozostając w rządzie jako prezes Centralnego Urzędu Mieszkalnictwa i Rozwoju Miast. Wreszcie w drugim składzie rządu Marka Belki Izabela Jaruga-Nowacka pełniła – obok

¹⁷ Dane dotyczą liczby wszystkich osób sprawujących funkcje ministrów lub kierowników resortów podczas trwania kadencji poszczególnych rządów. Są one wyższe niż liczba resortów, z których składały się poszczególne rządy z uwagi na istnienie stanowisk ministrów-członków Rady Ministrów oraz mniej lub bardziej częste zmiany w składach gabinetów.

funkcji wicepremiera – rolę ministra polityki społecznej, będąc jedyną kobietą wśród 24 osób kierujących resortami w trakcie trwania kadencji (por. *Wikipedia. Wolna encyklopedia: Składy rządów polskich*).

W pozostałych pięciu składach rządów kobiet kierujących resortami było więcej. I tak w rządzie Jerzego Buzka, w którym funkcje ministerialne pełniły 43 osoby, w różnych momentach uczestniczyło sześć kobiet: Halina Wasilewska-Trenkner jako minister finansów, Franciszka Cegielska jako minister zdrowia, Aldona Kamela-Sowińska jako minister skarbu państwa, Hanna Suchocka jako minister sprawiedliwości, Joanna Wnuk-Nazarowa jako minister kultury i sztuki oraz Teresa Kamińska jako minister – członek Rady Ministrów, pełniący funkcję koordynatora reform społecznych. W rządzie Leszka Millera wśród 40 ministrów były trzy kobiety: Barbara Piwnik jako minister sprawiedliwości, Krystyna Łybacka jako minister edukacji narodowej i sportu oraz Danuta Hübner jako minister – członek Rady Ministrów. Pięć kobiet sprawowało ministerialne funkcje w składającym się z 26 ministrów rządzie Kazimierza Marcinkiewicza. Należały do nich: Teresa Lubińska i Zyta Gilowska, które kolejno pełniły urząd ministra finansów, Anna Kalata, która była ministrem pracy i polityki społecznej, Grażyna Gęsicka, która pełniła funkcję ministra rozwoju regionalnego oraz Anna Fotyga, minister spraw zagranicznych. Anna Fotyga, Anna Kalata, Grażyna Gęsicka i Zyta Gilowska znalazły się także w składającym się z 30 ministrów rządzie Jarosława Kaczyńskiego, w którym uczestniczyły ponadto Elżbieta Jakubiak jako minister sportu oraz Joanna Kluzik-Rostkowska, która zastąpiła Annę Kalatę na stanowisku ministra pracy i polityki społecznej. Wreszcie wśród dotychczasowych 24 ministrów rządu Donalda Tuska znalazło się równocześnie pięć kobiet: Elżbieta Bieńkowska jako minister rozwoju regionalnego, Jolanta Fedak jako minister pracy i polityki społecznej, Katarzyna Hall jako minister edukacji narodowej, Ewa Kopacz jako minister zdrowia oraz Barbara Kudrycka jako minister nauki i szkolnictwa wyższego (por. *Wikipedia. Wolna encyklopedia: Składy rządów polskich, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów*).

Zestawienia te wskazują, że w Polsce następuje zwiększanie się udziału kobiet w kolegialnym organie władzy wykonawczej. W powołanym w listopadzie 2007 roku rządzie Donalda Tuska jest on najwyższy z wszystkich dotychczasowych i wynosi 26%. Dla porównania, średni udział kobiet wśród ministrów w rządach 43 spośród 47 krajów należących do Rady Europy (bez Polski) wyniósł we wrześniu 2008 roku niemal 29%. Najwyższymi udziałami kobiet wśród ministrów legitymowały się wówczas Finlandia (60%), Hiszpania (53%), Austria (46%), Szwecja (45%), Norwegia i Francja (44%),

a także Szwajcaria (43%) oraz Belgia (40%). Najniższe proporcje kobiet na stanowiskach ministerialnych odnotowano natomiast na Malcie i w Monako, gdzie rządy tworzyli wyłącznie mężczyźni, a także w Armenii (2% kobiet), Grecji (4%), Azerbejdżanie (6%), Federacji Rosyjskiej (8%) oraz na Ukrainie i w Irlandii (po 10%) (por. *Sex-disaggregated Statistics 2008*)¹⁸.

Kobiety parlamentarzystki w Polsce i w Europie

Możliwość ubiegania się o wybór do ciał przedstawicielskich została w Polsce nadana kobietom w 1918 roku wraz z czynnym prawem wyborczym. W II Rzeczypospolitej obecność kobiet wśród posłów i senatorów była jednak minimalna i osiągała wartości – odpowiednio – 2% i 5%. W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nastąpił wzrost udziału kobiet w ciele ustawodawczym – w jednoizbowym parlamencie wynosił on od 4% do 23%. Nie przyczyniło się to jednak do pojawienia się kobiet wśród marszałków Sejmu, podobnie jak nie było ich wśród marszałków Sejmu i Senatu w II Rzeczypospolitej (Fuszara 2007; Żuk 2008).

W pierwszym dwudziestoleciu III RP następowały pewne zmiany w udziale kobiet wśród parlamentarzystów, choć nie miały one charakteru przełomowego w stosunku do okresu poprzedniego¹⁹. W przypadku niższej izby parlamentu odsetek kobiet wybranych wahał się bowiem od 10% do 20% i pozostawał niższy od odsetka kobiet kandydujących w wyborach (por. Tabela 1).

¹⁸ Ponadto wśród 76 sekretarzy lub podsekretarzy stanu w rządzie Donalda Tuska funkcje te pełni 18 kobiet, co stanowi 23,7% (obliczenia własne na podstawie: www.kprm.gov.pl – dostęp: 20.12.2009). Wynik ten sytuuje Polskę nieco poniżej średniej europejskiej, która wynosiła w 2008 roku 24,4%. Wyższy udział kobiet wśród wiceministrów został osiągnięty w Luksemburgu, Lichtensteinie, Holandii, Austrii i Norwegii, gdzie przekroczył on rekomendowany przez Radę Europy czterdziestoprocentowy próg (por. *Zrównoważone uczestnictwo kobiet i mężczyzn...* 2003), niższy odnotowano w Monako i na Malcie, gdzie nie było kobiet wśród wiceministrów, a także w Armenii, Grecji, Azerbejdżanie, Federacji Rosyjskiej, Irlandii, Ukrainie, Portugalii, Bośni i Hercegowinie, Włoszech, Węgrzech, Czechach, Słowenii i Belgii, gdzie nie przekroczył on 20% (por. *Sex-disaggregated Statistics 2008*).

¹⁹ W wyniku wyborów parlamentarnych z czerwca 1989 roku oraz kolejnych głosowań odbywających się w latach dziewięćdziesiątych XX wieku nastąpił spadek udziału kobiet wśród parlamentarzystów w porównaniu do późnych lat siedemdziesiątych i lat osiemdziesiątych, kiedy wynosił on 20–23%. Taką tendencję zaobserwować można było we wszystkich krajach postkomunistycznej Europy. Istnieje przekonanie, że była ona wyrazem bardziej uniwersalnego mechanizmu, „który w momencie objęcia rzeczywistej władzy ustawodawczej przez parlamenty zmniejsza w nich reprezentację kobiet” (Fuszara 2003b: 26).

Na uwagę zasługuje fakt, że od wyborów w 2001 roku – kiedy w porównaniu z poprzednią elekcją nastąpił siedmioprocentowy wzrost udziału kobiet zarówno wśród osób kandydujących w wyborach, jak i wybranych – utrzymuje się dwudziestoprocentowa reprezentacja kobiet w Sejmie. Przyrost ten należy wiązać z dobrowolnym wprowadzeniem kwot przez kilka partii politycznych²⁰ oraz z wdrożonymi zmianami o charakterze instytucjonalnym, polegającymi na zwiększeniu okręgów wyborczych²¹, a także z akcją promowania kobiet kandydujących do parlamentu, podjętą przez założoną przed wyborami w 2001 roku Przedwyborczą Koalicję Kobiet. Wzrost udziału kobiet wśród osób kandydujących i wybranych do Sejmu nie zmienia jednak faktu ich niedoreprezentowania w niższej izbie parlamentu. W całym omawianym okresie utrzymuje się także zjawisko redukcji polegające na tym, iż udział kobiet wybranych pozostaje mniejszy niż odsetek kobiet kandydujących.

Tabela 1. Kandydowanie i wybór kobiet w wyborach do Sejmu w latach 1989–2007

	1989	1991	1993	1997	2001	2005	2007
% kobiet wśród osób kandydujących i wybranych w wyborach do Sejmu	(b.d.) 13	(13) 10	(13) 13	(16) 13	(23) 20	(24) 20	(23) 20

W nawiasach podano odsetek kobiet kandydujących w wyborach.

Źródło: zestawienie własne na podstawie: Siemieńska 2000; Fuszara 2007; Państwowa Komisja Wyborcza, *Kobiety w Polsce* 2007.

Warto jednak zauważyć, że z dwudziestoprocentowym udziałem kobiet w niższej izbie parlamentu Polska plasuje się obecnie w okolicach średniej europejskiej. Według stanu na listopad 2009 roku, przyjęła ona wartość 19,5%, gdy liczona dla krajów europejskich, z wyłączeniem państw nordyckich, w których obecność kobiet w ciałach ustawodawczych jest ponadprzeciętnie wysoka. Średnia dla wszystkich krajów europejskich wyniosła natomiast 21,5% (*Sex-disaggregated Statistics* 2008; *Women in National Parliaments* 2009)²². Pomędzy poszczególnymi państwami występują jednakże wyraźne różnice w udziale ko-

²⁰ SLD, UP oraz UW przyjęły zasadę, że udział kobiet na listach wyborczych ma stanowić minimum 30% wszystkich kandydatów do parlamentu (por. Siemieńska 2003; Fuszara 2007).

²¹ Uważa się, że duże, wielomandatowe okręgi wyborcze sprzyjają wyborowi kobiet (por. Norris 2006).

²² W skali światowej dostrzegalny jest od kilku dekad powolny, ale konsekwentny wzrost udziału kobiet w parlamentach jednoizbowych oraz w niższych izbach ciała ustawodawczego. W 1960 roku wyniósł on niespełna 5%, w 1980 roku wzrósł do niemal 9%,

biet wśród parlamentarzystów. Jedynie Szwecja, Islandia, Finlandia i Holandia osiągnęły rekomendowany przez Radę Europy poziom 40% udziału kobiet wśród członków parlamentu krajowego. Ponadtrzydziestoprocetowy udział kobiet w składzie niższej (bądź jedynej) izby parlamentu odnotowano z kolei w Danii, Norwegii, Belgii, Hiszpanii i Niemczech. Z drugiej jednak strony, w takich krajach jak Słowenia, Węgry, Rumunia, Bośnia i Hercegowina oraz Irlandia, odsetek parlamentarzystek nie przekroczył 15%, a na Malcie nie osiągnął poziomu 10%. Wyraźnie też widać, że udział kobiet wśród parlamentarzystek jest wyższy w państwach o dłuższej tradycji demokratycznej niż w krajach postkomunistycznych, choć występują także odstępstwa od tej ogólnej zasady. W gronie państw o krótszym stażu demokratycznym Polska należy do tych, które osiągnęły najwyższy udział kobiet w niższej izbie parlamentu (por. Tabela 2).

W kontekście trwającej dyskusji nad wprowadzeniem zasady parytetu do polskiego prawa wyborczego interesujące staje się prześledzenie relacji pomiędzy odsetkiem kobiet w parlamencie a istnieniem jakiejś formy systemu kwotowego, co umożliwia Tabela 2. W większości krajów europejskich stosowane jest jedno z dwóch rozwiązań kwotowych określających minimalny udział kobiet wśród kandydatów na parlamentarzystów: w formie kwot ustawowych ustalonych w konstytucji bądź ordynacji wyborczej oraz kwot dobrowolnie przyjętych przez poszczególne partie polityczne²³. Z zestawienia w Tabeli 2 wynika, iż zastosowanie systemu kwotowego nie jest koniecznym ani wystarczającym warunkiem zwiększenia uczestnictwa kobiet w polityce. Ugruntowane jest przekonanie, że wprowadzenie kwot może się okazać niewystarczające, jeżeli rozwiązanie to nie będzie spójne z systemem wyborczym i nie uwzględni zasad ustalania kolejności miejsc na listach wyborczych oraz sankcji za ich nieprzestrzeganie (zob. *Electoral Gender Quota Systems and Their Implementation in Europe* 2008).

w 2000 roku osiągnął poziom 12%, a na początku 2010 roku wzrósł do 19% (*Report on the Impact... 2009; Women in National Parliaments* 2010).

²³ Poziom tych kwot waha się od 30% do 50%. Jeśli choć jedna z liczących się partii stosuje system kwotowy, uznaje się, iż w kraju stosowane są kwoty dobrowolne. Systemy kwotowe obowiązują w około 50% krajów świata. W ponad 40 państwach obowiązują rozwiązania ustawowe, w około 50 – kwoty zostały dobrowolnie przyjęte przez partie polityczne (*Electoral Gender... 2008*).

Tabela 2. Obecność kobiet w niższej izbie parlamentu w Polsce i w Europie¹

	% kobiet wybranych w ostatnich wyborach parlamentarnych	Rok ostatnich wyborów	Systemy kwotowe
Szwecja	46,4	2006	Kwoty partyjne
Islandia	42,9	2009	Kwoty partyjne
Finlandia	41,5	2007	Brak kwot
Holandia	41,3	2006	Kwoty partyjne
Dania	38,0	2007	Brak kwot ²
Norwegia	39,6	2009	Kwoty partyjne
Belgia	37,3	2007	Kwoty ustawowe
Hiszpania	35,1	2008	Kwoty ustawowe
Niemcy	32,8	2009	Kwoty partyjne
Szwajcaria	28,5	2007	Kwoty partyjne
Austria	27,3	2008	Kwoty partyjne
Portugalia	27,8	2009	Kwoty ustawowe
Luxemburg	25,0	2009	Kwoty partyjne
Lichtenstein	24,0	2009	Brak kwot
Estonia	23,8	2007	Brak kwot
Bułgaria	20,8	2009	Brak kwot
Polska (Sejm)	20,0	2007	Kwoty partyjne
Chorwacja	21,6	2007	Kwoty partyjne
Włochy	21,1	2008	Kwoty partyjne
Łotwa	21,0	2006	Brak kwot
Zjednoczone Królestwo	19,8	2005	Kwoty partyjne
Francja	18,5	2007	Kwoty ustawowe
Litwa	17,7	2008	Kwoty partyjne
Grecja	16,0	2007	Kwoty partyjne
Słowacja	16,0	2006	Kwoty partyjne
Czechy	15,5	2006	Kwoty partyjne
Rosja	14,0	2007	Brak kwot
Irlandia	13,3	2007	Kwoty partyjne
Bośnia i Hercegowina	11,9	2006	Kwoty ustawowe
Rumunia	11,4	2008	Kwoty partyjne
Węgry	11,2	2006	Kwoty partyjne

	% kobiet wybranych w ostatnich wyborach parlamentarnych	Rok ostatnich wyborów	Systemy kwotowe
Słowenia	11,1	2008	Kwoty ustawowe
Malta	8,7	2008	Kwoty partyjne

¹ Dane dotyczą stanu na grudzień 2009 roku. Uwzględnione zostały kraje zarówno o dwu-, jak i jednoizbowych parlamentach.

² Kwoty partyjne obowiązywały w Danii do 1996 roku.

Źródło: zestawienie własne na podstawie: *Interparliamentary Union; Sex-disaggregated Statistics 2008; Global Database of Quotas for Women*.

Nieco większe wahania następowały w odniesieniu do udziału kobiet w wyższej izbie parlamentu, oscylował on bowiem między 6% a 23% (por. Tabela 3). Z wyjątkiem 2001 roku nie był on ponadto wyższy od odsetka pań zasiadających w Sejmie. Na uwagę zasługuje dodatkowo fakt, iż wyraźna tendencja zwiększania się liczby kobiet w kolejnych kadencjach Senatu została odwrócona w 2005 roku, kiedy ich odsetek obniżył się z 23% do 13%. Regres ten został potwierdzony w kolejnych wyborach w 2007 roku, kiedy udział kobiet w wyższej izbie parlamentu osiągnął poziom z 1991 roku i wyniósł 8%. Od 2005 roku zaobserwować również można zmianę relacji pomiędzy odsetkiem kobiet kandydujących i wybranych. O ile w wyniku trzech wcześniejszych wyborów udział kobiet wybranych był wyższy od odsetka kobiet kandydujących, o tyle w dwóch kolejnych głosowaniach zaobserwować można – występujące także w odniesieniu do niższej izby parlamentu – zjawisko redukcji.

Niższa proporcja kobiet wybranych do ciała ustawodawczego od odsetka kobiet kandydujących jest zjawiskiem bardzo często występującym w innych państwach świata. Przykładowo w 2005 roku w gronie krajów wysoko rozwiniętych nie doszło do tego jedynie w Holandii i Danii, a w Europie Środkowej i Wschodniej – w Słowacji, Armenii i Kazachstanie. W parlamentach wszystkich tych państw proporcja kobiet wybranych była wyższa niż udział kobiet kandydujących. Zjawisko redukcji okazało się wówczas mniej rozpowszechnione w pozostałych częściach świata, w tym w Afryce, gdzie wśród 14 krajów występowało ono jedynie w czterech (por. Paxton, Hughes 2007).

Tabela 3. Kandydowanie i wybór kobiet w wyborach do Senatu w latach 1989–2007

	1989	1991	1993	1997	2001	2005	2007
% kobiet wśród osób kandydujących i wybranych w wyborach do Senatu	(b.d)6	(9)8	(10)13	(11)12	(13)23	(16)13	(12)8

W nawiasach podano odsetek kobiet kandydujących w wyborach.

Źródło: zestawienie własne na podstawie: Siemieńska 2000; Fuszara 2007; Państwowa Komisja Wyborcza, *Kobiety w Polsce 2007*.

Ośmioprocentowy udział kobiet w Senacie plasuje Polskę wyraźnie poniżej średniej europejskiej obliczonej dla krajów, w których funkcjonują dwie izby parlamentu. Według stanu na styczeń 2010 roku, wynosiła ona 19,4% (*Women in National Parliaments 2010*). Różnice pomiędzy poszczególnymi krajami są równie duże jak w przypadku niższej izby parlamentu. Wśród 15 europejskich państw, w których istnieje wyższa izba parlamentu, co najmniej trzydziestoprocentowy udział w niej kobiet został osiągnięty w Belgii, Holandii oraz Hiszpanii. Najbardziej liczna jest grupa krajów, w których reprezentacja kobiet była wyższa niż 15%, nie przekroczyła zaś 25%, a niższy wskaźnik od Polski uzyskały jedynie Słowenia, Rosja i Rumunia. W krajach postkomunistycznych proporcja kobiet w wyższej izbie parlamentu pozostaje wyraźnie mniejsza niż w państwach o dłuższej tradycji demokratycznej (por. Tabela 4).

Tabela 4. Obecność kobiet w wyższej izbie parlamentu w Polsce i w Europie

	% kobiet wybranych w wyborach do wyższej izby parlamentu
Belgia	38,0
Holandia	34,7
Hiszpania	30,0
Austria	24,6
Francja	21,9
Irlandia	21,7
Szwajcaria	21,7
Niemcy	21,7
Zjednoczone Królestwo	19,7
Włochy	18,0
Czechy	17,3
Bośnia i Hercegowina	13,3
Polska	8,0

	% kobiet wybranych w wyborach do wyższej izby parlamentu
Rumunia	5,8
Rosja	4,7
Słowenia	2,5

Źródło: *Women in National Parliaments 2010*.

Z udziałem kobiet wśród posłów i senatorów związana jest kwestia ich obecności w organach Sejmu i Senatu, w tym na stanowiskach marszałków i wicemarszałków oraz przewodniczących i wiceprzewodniczących komisji²⁴. Otóż w okresie od 1989 do 2009 roku wśród 11 marszałków Sejmu nie było kobiet. Na ogólną liczbę 34 wicemarszałków niższej izby parlamentu kobiety pięciokrotnie zajmowały to stanowisko: w Sejmie X kadencji przypadającej na lata 1989–1991 były to Olga Krzyżanowska i Teresa Dobielińska-Eliszewska, w Sejmie II kadencji trwającej od 1991 do 1993 roku funkcję tę ponownie sprawowała Olga Krzyżanowska, w Sejmie IV kadencji przypadającej na lata 2001–2005 wicemarszałkiem była Genowefa Wiśniowska, natomiast w obecnej, VI kadencji pełni tę funkcję Ewa Kierzkowska (por. *Kobiety w Polsce 2007*; Sejm Rzeczypospolitej Polskiej).

Jeśli chodzi o udział kobiet w kierownictwie wyższej izby parlamentu, to podczas siedmiu kadencji Senatu kobieta jeden raz pełniła funkcję marszałka – w Senacie IV kadencji trwającej od 1997 do 2001 roku rola ta przypadła Alicji Grześkowiak. Na ogólną liczbę 24 wicemarszałków Senatu kobiety pięciokrotnie zajmowały to stanowisko: w Senacie I kadencji przypadającej na lata 1989–1991 była to Zofia Kuratowska, w Senacie II kadencji trwającej od 1991 do 1993 roku funkcję tę sprawowała Alicja Grześkowiak, podczas III kadencji Senatu w latach 1993–1997 wicemarszałkiem była ponownie Zofia Kuratowska, w V kadencji Senatu przypadającej na lata 2001–2005 funkcję tę pełniła Jolanta Danielak, natomiast w Senacie VII kadencji stanowisko to objęła Krystyna Bochenek (por. *Kobiety w Polsce 2007*; Senat Rzeczypospolitej Polskiej).

Stosunkowo niski pozostawał także w pierwszym dwudziestoleciu III RP udział kobiet wśród osób zajmujących kierownicze stanowiska w regulaminowych organach Sejmu i Senatu. W Sejmie obecnej, VI kadencji, udział kobiet w ogólnej liczbie przewodniczących i wiceprzewodniczących komisji stałych

²⁴ Do organów Sejmu i Senatu zalicza się ponadto Konwenty Seniorów (por. www.sejm.gov.pl; www.senat.gov.pl). Udział kobiet w nich nie zostanie w tym miejscu poddany analizie.

jest najwyższy od 1991 roku i wynosi kolejno 8% i 25%. Jeśli chodzi o komisje nadzwyczajne, to o ile we wcześniejszych kadencjach – II i IV – kobiety przewodniczyły ich pracom, o tyle obecnie żadna z czterech działających komisji nie jest kierowana przez kobietę. Wśród zastępców przewodniczących kobiety stanowią natomiast 7% ich całkowitej liczby i udział ten pozostaje najwyższy w porównaniu z poprzednimi kadencjami Sejmu (obliczenia własne na podstawie: *Kobiety w Polsce 2007*; Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, stan na grudzień 2009).

Jeśli chodzi natomiast o kierownicze stanowiska w regulaminowych organach Senatu, to najczęściej przypadają one kobietom w Senacie V kadencji, podczas której – przypomnijmy – odnotowano także najwyższy do tej pory ich udział w ogólnej liczbie senatorów. Wśród przewodniczących i wiceprzewodniczących komisji stałych było wówczas kolejno 14% i 27% kobiet. W Senacie obecnej, VII kadencji, nastąpił pod tym względem wyraźny regres, nie ma bowiem kobiet wśród przewodniczących komisji, których działa obecnie 16. Jeśli natomiast chodzi o wiceprzewodniczących komisji, to kobiety stanowią 7% ich ogólnej liczby (obliczenia własne na podstawie: *Kobiety w Polsce 2007*; Senat Rzeczypospolitej Polskiej, dostęp: grudzień 2009).

Polki w instytucjach samorządu terytorialnego

Wyniki wyborów samorządowych świadczą o stopniowym wzroście obecności kobiet zarówno wśród osób kandydujących, jak i wybieranych do różnych szczebli samorządów terytorialnych. Przekonuje o tym w pierwszej kolejności fakt, iż wśród ogółu radnych w instytucjach samorządowych – a więc łącznie w radach gminy i powiatu oraz w sejmikach województwa – udział kobiet rósł od 11% w 1990 roku, przez 17,8% w 1994 roku, 17,8% w 2002 roku, do 20,2% w 2006 roku (za: Fuszara 2003a: 218; Główny Urząd Statystyczny)²⁵.

Tabela 5 prezentuje odsetek kobiet kandydujących i wybranych na stanowiska poszczególnych organów samorządowych, w tym radnych gminy, powiatu oraz sejmiku wojewódzkiego, a także wójtów, burmistrzów i prezydentów miast. Zestawienie to dowodzi, iż zasygnalizowany już wzrost proporcji

²⁵ Prawdopodobnie ta odzwierciedla szerszą tendencję zaobserwowaną w ostatnim pięcioletniu w państwach członkowskich Europejskiej Komisji Gospodarczej ONZ (UN-ECE) (por. Konkluzje Przewodniczącego Konferencji Regionalnych Rządów UN-ECE zorganizowanej w Genewie w listopadzie 2009 roku, dostępny: <http://www.federacja-plk.eu/news.php?readmore=94>).

kobiet następował w odniesieniu do niemal wszystkich szczebli instytucji samorządowych, choć w różnym stopniu. Największe zmiany nastąpiły w odniesieniu do rad gminy – pomiędzy 1990 a 2006 rokiem proporcja kobiet kandydujących do nich wzrosła o 14%, a wybranych – o 10%. W konsekwencji tych wzrostów od 2006 roku 21% radnych gminy stanowią kobiety, przy czym największy jest ich udział w radach miasta (23,3%), niższy w radach gminy wiejsko-miejskiej (21,6%), a najniższy w radach gminy wiejskiej (20,8%; za: *Kobiety w Polsce 2007*).

Tabela 5. Kandydowanie i wybór kobiet w wyborach samorządowych 1990–2006

	% kobiet wśród osób kandydujących i wybieranych w wyborach samorządowych				
	1990	1994	1998	2002	2006
Rady gminy	(15) 11	(18) 13	(21) 16	(25) 18	(29) 21
Rady miasta w miastach na prawach powiatu	–	–	(24) 20	(30) 23	(30) 23
Rady powiatu	–	–	(20) 15	(24) 16	(27) 17
Sejmiki wojewódzkie	–	–	(20) 11	(29) 14	(27) 18
Wójtowie, burmistrzowie, prezydenci miast	–	–	–	(10) 7	(12) 8

Źródło: zestawienie własne na podstawie: Fuszara 2003a; *Kobiety w Polsce 2007*.

W krótszym okresie, zapoczątkowanym pierwszymi wyborami po wprowadzeniu reformy samorządu terytorialnego w 1998 roku, wzrósł udział kobiet wśród radnych powiatu i województwa. Do ostatnich wyborów samorządowych w 2006 roku zwiększył się on od 3% w przypadku rad powiatu do 8% w odniesieniu do sejmików województwa. W tym samym czasie następował także kilkuprocentowy wzrost odsetka kobiet kandydujących do tych organów.

W analizowanym okresie zarysowała się tendencja, iż wraz ze wzrostem szczebla samorządu terytorialnego malał udział kobiet wśród radnych. Był on najwyższy w radach miast w miastach na prawach powiatu łączących cechy gminy oraz powiatu i ulegał stopniowemu obniżeniu w radach gminy i powiatu, by uzyskać najniższe wartości w sejmikach województwa. Ów układ piramidy (por. Siemieńska 2005b: 76) utrzymywał się po wyborach samorzą-

dowych w 1998 oraz 2002 roku, został jednak zakłócony w wyniku ostatniego głosowania przeprowadzonego w 2006 roku.

Na uwagę zasługuje także dynamika zmian odsetka kobiet kandydujących na radnych oraz relacje pomiędzy tymi odsetkami a udziałem kobiet wśród osób ostatecznie wybranych. Otóż w przypadku wszystkich szczebli nastąpił w analizowanym okresie wzrost udziału kobiet wśród kandydatów, który wyniósł od 6% w przypadku rad miasta w miastach na prawach powiatu do 14% w odniesieniu do rad gminy. Wraz z nim nasilało się – choć w mniejszym stopniu – zjawisko redukcji polegające na tym, że rosły różnice między odsetkami kobiet kandydujących i wybieranych w wyborach samorządowych poszczególnych szczebli. Wyniosły one od 2% w przypadku sejmików województw pomiędzy 1998 a 2006 rokiem do 5% w odniesieniu do rad powiatów w tym samym okresie. Sytuacja ta może sugerować, że aspiracje kobiet do uczestniczenia w organach samorządowych – podobnie jak do obecności w parlamencie – rosły w pierwszym dwudziestolecu III Rzeczypospolitej nieco szybciej niż rzeczywiste szanse zwiększania ich obecności w tych strukturach. Te ostatnie stanowią wypadkową społecznej gotowości do udzielenia poparcia kobietom oraz rozwiązań instytucjonalnych ułatwiających ich wybór.

Mimo dostrzeżonej tendencji do wzrostu udziału kobiet wśród radnych, w omawianym okresie utrzymywały się wyraźne dysproporcje ze względu na płeć. Były one jeszcze wyższe w przypadku gminnych organów wykonawczych – wśród wójtów, burmistrzów i prezydentów miast było jedynie 7% kobiet wybranych w 2002 roku oraz 8% kobiet po wyborach w 2006 roku, przy ich niewiele wyższym udziale wśród kandydujących na te stanowiska. Jeśli chodzi o bardziej szczegółową charakterystykę, to o ile różnice w udziale kobiet we współzawodnictwie o wybór na stanowiska wójtów, burmistrzów i prezydentów miast okazały się niewielkie, o tyle były one bardziej znaczące w przypadku udziału kobiet wśród osób wybranych na te pozycje. I tak w 2002 roku kobiety kandydujące na stanowiska wójtów, burmistrzów i prezydentów miast stanowiły kolejno 10,3%, 10,5% oraz 10,9% wszystkich kandydatów, a w 2006 roku – 12,3%, 11,2% oraz 12,2%. Jeśli chodzi natomiast o proporcje kobiet wybranych na stanowiska wójtów, burmistrzów i prezydentów, wyniosły one kolejno: 7,0%, 6,6% i 1,9% w 2002 roku oraz 8,3%, 8,7% i 3,7% w 2006 roku (*Kobiety w Polsce* 2007). Udział kobiet w samorządowych organach wykonawczych malał zatem wraz ze wzrostem wielkości gminy. Ze względu na krótki okres, który upłynął od pierwszych bezpośrednich wyborów wójtów, burmi-

strzów oraz prezydentów, trudno ustalić, czy również w odniesieniu do tych stanowisk można mówić o stopniowym wzroście udziału kobiet²⁶.

Uwzględniając szerszą perspektywę, warto odnotować, że z udziałem kobiet wśród członków rad miasta wynoszącym nieco ponad 23% Polska plasuje się poniżej średniej dla 37 państw członkowskich Rady Europy, która w 2008 roku wynosiła 24,5%²⁷. Pomiędzy poszczególnymi krajami występowały jednak duże rozpiętości, co ilustruje Tabela 6, gromadząca dane dla 22 państw europejskich. Proporcja kobiet w radach miasta okazała się ponadprzeciętnie wysoka w Rosji, gdzie osiągnęła niemal osiemdziesięcioprocentowy poziom²⁸. W krajach skandynawskich przekroczyła ona pułap 35%, w większości przypadków wahała się między 20% a 35%, a we Włoszech nie osiągnęła 10%. Omawiane zestawienie dowodzi ponadto, iż udział kobiet wśród radnych miasta nie jest cechą, która wyraźnie odróżnia państwa o dłuższej tradycji demokratycznej od krajów postkomunistycznych.

Tabela 6. Kobiety w radach miasta w Polsce i Europie

	% kobiet wśród radnych
Federacja Rosyjska	78,6
Norwegia	41,7
Szwecja	41,6
Finlandia	36,4
Francja	35,0
Belgia	33,6
Hiszpania	30,9
Zjednoczone Królestwo	29,7
Estonia	29,6
Dania	27,3
Szwajcaria	27,2

²⁶ Dla pełnej analizy wzorów partycypacji kobiet w obieralnych strukturach samorządu terytorialnego w Polsce należałoby uwzględnić także jednostki pomocnicze gmin, a mianowicie sołectwa oraz osiedla i dzielnice, których organy – sołtys i rada w sołectwach oraz rady w przypadku osiedli i dzielnic – wybierane są przez mieszkańców. Ze względu na niedostępność zbiorczych informacji dotyczących składów tych organów uwzględnienie tego wątku pozostaje jednak poza zasięgiem tej analizy.

²⁷ Wśród tych 37 krajów nie znalazła się Polska.

²⁸ Wyjaśnienie tego fenomenu wykracza poza zakres niniejszej analizy.

	% kobiet wśród radnych
Bułgaria	26,2
Holandia	26,0
Niemcy	24,4
Polska	23,3
Litwa	22,2
Serbia	20,0
Łotwa	19,2
Irlandia	17,9
Rumunia	10,9
Chorwacja	10,7
Włochy	2,2

Źródło: *Sex-disaggregated Statistics 2008*.

Odrębna pula stanowisk to urzędy samorządu terytorialnego nie pochodzące z bezpośrednich wyborów. Należy do nich marszałek województwa, wybierany przez sejmik województwa i pełniący funkcję przewodniczącego zarządu województwa, który jest organem wykonawczym samorządu wojewódzkiego. Urząd marszałka został ustanowiony wraz z nowym podziałem terytorialnym kraju i funkcjonuje od stycznia 1999 roku. Od tego momentu do końca 2009 roku wśród 60 marszałków tylko jedna kobieta – Ewa Olszewska w województwie opolskim – sprawowała ten urząd w latach 2002–2003²⁹. Analogiczne stanowisko funkcjonuje na poziomie powiatowym: jest nim starosta wybierany przez radę powiatu i stojący na czele zarządu powiatu. Według stanu na 2005 rok, kobiety stanowiły około 10% wszystkich przewodniczących zarządu powiatu (*Kobiety w Polsce 2007*)³⁰.

²⁹ Obliczenia własne na podstawie http://pl.wikipedia.org/wiki/Marszałek_województwa.

³⁰ Na poziomie gminy oraz miast na prawach powiatu funkcje wykonawcze pełnią od 2002 roku jednoosobowo wójt, burmistrz bądź prezydent miasta. Stanowiska te były do 2002 roku – kiedy wprowadzono bezpośredni ich wybór – powoływane przez odpowiednie rady. Istotną rolę w strukturach samorządu gminnego i powiatowego pełnią ponadto sekretarze gminy, powiatu i miasta. Są oni zastępcami wójtów, burmistrzów, prezydentów miast i starostów. Do końca 2008 roku powoływani byli przez odpowiednie rady i sejmik województwa. Obecnie zatrudniani są na podstawie umowy o pracę. Ustalenie proporcji kobiet wśród osób piastujących te urzędy pozostaje jednak poza zakresem niniejszej analizy.

Udział kobiet w kierownictwie polskich partii politycznych

Poziom członkostwa w partiach politycznych pozostaje w Polsce bardzo niski. Z badań prowadzonych od drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku wynika, że deklaracje przynależności do partii politycznej formułuje od 1% do 7% Polaków, przy czym aktywne członkostwo potwierdza ułamek procenta respondentów (por. *World Values Survey*; *International Social Survey Programme* 2004; Cichomski i in. 2009). Odsetek osób przyznających się do poświęcania wolnego czasu na działalność w partii lub stowarzyszeniu politycznym wahał się w pierwszych latach XXI wieku między 0,4% a 0,7% (CBOS II 2010).

Według deklaracji formułowanych w badaniach, płeć nie stanowi czynnika silnie różnicującego poziom członkostwa i aktywności w partiach politycznych (por. *International Social Survey Programme* 2004). Inaczej jest jednak w odniesieniu do pełnionych w tych organizacjach funkcji kierowniczych. Dowodzi tego analiza składu władz krajowych 14 partii politycznych, wyodrębnionych ze względu na fakt obecności – poprzez swoich przedstawicieli – w Sejmie i Senacie obecnej oraz poprzedniej, przypadającej na lata 2005–2007, kadencji, a także w Parlamencie Europejskim szóstej (2004–2009) oraz rozpoczętej siódmej kadencji. Są to: Platforma Obywatelska, Prawo i Sprawiedliwość, Polskie Stronnictwo Ludowe, Sojusz Lewicy Demokratycznej, Unia Pracy, Socjaldemokracja Polska, Stronnictwo Demokratyczne, Partia Demokratyczna, Stronnictwo „Piaś”, Ruch Odbudowy Polski, Samoobrona Rzeczypospolitej Polskiej, Liga Polskich Rodzin, Naprzód Polsko oraz Ruch Ludowo-Narodowy³¹. Tylko na czele jednej z nich stoi obecnie kobieta – Brygida Kuźniak, która jest przewodniczącą Partii Demokratycznej. Ponadto dodatkowo w historii tylko jednej z tych partii kobieta sprawowała funkcję kierowniczą – Izabela Jaruga-Nowacka była przewodniczącą Unii Pracy od kwietnia 2004 roku do kwietnia 2005 roku³². Jeśli chodzi o udział kobiet w szerszych

³¹ Do tak określonej grupy partii politycznych należą również Ruch Katolicko-Narodowy (Ruch Patriotyczny) oraz Prawica Rzeczypospolitej, nie uwzględniłam jednak tych partii w analizie, gdyż na ich oficjalnych stronach nie znalazłam informacji o władzach i składzie zarządu. Ponadto w obecnej kadencji Sejmu funkcjonuje Koło Parlamentarne Polska Plus, zrzeszające członków partii politycznej powstałej na początku 2010 roku. W jej sześciuosobowym prezydium nie znalazła się ani jedna kobieta (<http://polska-plus.pl/news/komunikat-prasowy>).

³² Spośród uwzględnionych w tym zestawieniu partii politycznych najdłuższą historię ma Stronnictwo Demokratyczne, funkcjonujące od 1939 roku. Polskie Stronnictwo Ludowe zostało powołane do życia w 1990 roku, przejmując schedę po Zjednoczonym Stronnictwie Ludowym, działającym od 1949 roku. W 1992 roku powstała Unia Pracy

strukturach kierowniczych, to według stanu na maj 2009 roku wśród 43 wiceprzewodniczących tych partii było 11 kobiet (25%), a wśród 225 członków zarządów – 29 (13%)³³.

Odrębny przypadek stanowi zarejestrowana w styczniu 2007 roku Partia Kobiet, której zarząd składa się wyłącznie z kobiet³⁴. Od 2010 roku przewodniczy jej Iwona Piątek. Ze względu na dotychczasowy brak sukcesów wyborczych – partia uczestniczyła w wyborach parlamentarnych w 2007 roku – nie została ona jednak uwzględniona w powyższym zestawieniu. Na marginesie warto zauważyć, że partie kobiece nie osiągają zazwyczaj sukcesów na rynku wyborczym, niezależnie od tego, czy powstają w młodych demokracjach, czy też w krajach o długiej tradycji demokratycznej (Paxton, Hughes 2007). Prawidłowością na skalę światową pozostaje również niewielki udział kobiet w kierownictwie partii politycznych (por. m.in. *Women's Political Representation Improvement* 2005; Sacchet 2005). Choć przypadki przywództwa partyjnego kobiet – w tym Angeli Merkel będącej przewodniczącą CDU w Niemczech, Trine Skei Grande kierującej Partią Liberalną w Norwegii czy Jutty Urpilainen przewodzącej Socjaldemokratycznej Partii Finlandii, stanowią nadal wyjątki od reguły, przekonują jednak, że kierownictwo dużych, obecnych regularnie w parlamencie partii politycznych nie jest zarezerwowane wyłącznie dla mężczyzn.

oraz Samoobrona RP. Ruch Odbudowy Polski obecny jest na polskiej scenie politycznej od 1995 roku. Sojusz Lewicy Demokratycznej funkcjonuje od 1997 roku jako samodzielna partia wyłoniona z koalicji partii i organizacji politycznych noszących tę samą nazwę, wśród których znalazła się poprzedniczka tej partii – Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej – powołana do życia w 1990 roku. Platforma Obywatelska, Prawo i Sprawiedliwość oraz Liga Polskich Rodzin zostały powołane do życia w 2001 roku. W 2004 roku powstała Socjaldemokracja Polska. W 2005 roku została powołana do życia Partia Demokratyczna – demokraci.pl będąca kontynuatorką Unii Wolności utworzonej w 1994 roku i Unii Demokratycznej, która powstała w 1990 roku. Od 2006 roku funkcjonuje Stronnictwo „Piaś”, od 2007 roku – Ruch Ludowo-Narodowy, natomiast od 2008 roku – Naprzód Polsko (por. http://pl.wikipedia.org/wiki/Partie_polityczne_Polski).

³³ W zależności od partii organ ten określany jest mianem zarządu krajowego, zarządu głównego, naczelnego komitetu wykonawczego bądź prezydium rady (obliczenia własne na podstawie informacji zamieszczonych na oficjalnych stronach internetowych partii politycznych).

³⁴ Zgodnie ze statutem partii członkostwo w niej nie jest zarezerwowane wyłącznie dla kobiet (http://www.polskajestkobieta.org/index.php/?page_id=59, dostęp: 16.12.2009).

Uwagi końcowe

Przeprowadzona analiza dowodzi, że w pierwszym dwudziestolecu III Rzeczypospolitej utrzymywały się wyraźne dysproporcje płci we współzawodnictwie o udział w strukturach władzy publicznej oraz w obecności na wysokich stanowiskach instytucji politycznych. Udział kobiet wśród osób kandydujących do ciał przedstawicielskich oraz zajmujących wysokie pozycje w organach państwowej władzy wykonawczej i ustawodawczej, w instytucjach samorządowych oraz w strukturach partyjnych pozostawał w omawianym okresie kilka albo kilkunastokrotnie mniejszy niż proporcje mężczyzn.

Niedoreprezentowanie kobiet w sferze politycznej nie jest – jak wiadomo – ani zjawiskiem nowym, ani ograniczonym do społeczeństwa polskiego. Trwałość i uniwersalność tego stanu rzeczy zmusza do namysłu nad jego przyczynami. Problem ten został do tej pory w wysokim stopniu rozpoznany. Wśród determinant niskiego udziału kobiet w życiu politycznym wskazywane są głównie trzy grupy czynników.

Po pierwsze, podkreśla się doniosłą rolę barier kulturowych, w tym zwłaszcza podzielanych i przekazywanych w procesie socjalizacji przekonań na temat właściwego podziału ról płciowych. Należy do nich m.in. opinia, że aktywność polityczna nie jest przeznaczona dla kobiet ze względu na ich cechy osobowościowe oraz pełnione przez nie role domowo-rodzinne. Wpływ tak definiowanych czynników kulturowych występuje na dwóch poziomach, w pierwszej kolejności zniechęcając kobiety do wyboru karier politycznych, następnie zaś powstrzymując obywateli od wyboru kobiet kandydatek, a partyjnych selekcyonerów od umieszczania ich na wysokich miejscach list wyborczych³⁵.

Po drugie, dowodzi się, że istotne znaczenie mają czynniki strukturalne, w tym różnice pomiędzy kobietami i mężczyznami w stopniu aktywizacji zawodowej oraz na poziomie dochodów. Wchodzenie w przestrzeń publiczną, w tym polityczną, dokonuje się m.in. poprzez aktywność zawodową, która jest rzadziej podejmowana przez kobiety niż przez mężczyzn³⁶. Podejmowaniu aktywności obywatelskiej, w tym politycznej, nie sprzyja sytuacja, w której prob-

³⁵ Małgorzata Fuszara zauważa, iż uwzględniając informacje dotyczące tego, jakie miejsca na listach wyborczych zajmowały kobiety oraz w jakim stopniu były eksponowane w trakcie kampanii wyborczej, można było jeszcze przed wyborami przewidzieć, że udział kobiet w parlamencie po głosowaniach w 1993 oraz 1997 roku będzie niewielki (Fuszara 2003b).

³⁶ Wskaźnik zatrudnienia wśród kobiet wahał się w latach 1992–2008 od 38% do 46%. W analogicznym okresie wskaźnik zatrudnienia wśród mężczyzn wynosił od 51% do 62% (*Aktywność ekonomiczna ludności Polski* 2009).

lemem jest zaspokojenie potrzeb podstawowych, a to kobiety są w większym stopniu dotknięte ubóstwem niż mężczyźni³⁷.

Wreszcie po trzecie, zwraca się uwagę na rolę czynników instytucjonalnych. Choć we współczesnych demokracjach standardem są równe prawa polityczne, konkretne rozwiązania ustrojowe mogą utrudniać – bądź ułatwiać – kobietom dotarcie do wysokich stanowisk politycznych. Tak jest w przypadku typu systemu wyborczego – w ciałach przedstawicielskich wyłonionych według zasad ordynacji większościowej zasiada wyraźnie mniej kobiet niż w organach, których członkowie zostali wybrani według zasad systemu proporcjonalnego. Z kolei wprowadzenie systemu kwotowego określającego proporcje kobiet i mężczyzn na listach kandydatów może się przyczynić do wzrostu udziału kobiet w organach przedstawicielskich (por. m.in. Barburska 2002; Norris 2006, 2007; Norris, Inglehart 2002, 2008; Siemieńska 1997, 2003, 2005a)³⁸.

Sprowadzenie właściwości zaangażowania Polek w politykę w pierwszym dwudziestoleciu III Rzeczypospolitej do stwierdzenia, że w całym okresie występowało ich niedoreprezentowanie, byłoby jednak zbyt daleko idącym uproszczeniem. Przeprowadzone analizy dowodzą, iż w niektórych aspektach kobiecej aktywności politycznej następowały pewne zmiany. Polegały one zarówno na zmniejszaniu się udziału kobiet – tak było w przypadku ich obecności w Senacie i komisjach senackich – jak i na zwiększaniu się ich odsetka, czego dowodem są zestawienia dotyczące kandydowania i wyboru do Sejmu i organów samorządowych, kolejnych składów rządów czy obsady urzędów wojewody.

Wzrost odsetka kobiet kandydujących na niektóre stanowiska przedstawicielskie i pełniących wybrane funkcje polityczne stanowi zapewne wypadkową wielu czynników, w tym zmian instytucjonalnych³⁹ oraz przeobrażeń o charakterze kulturowym. Te ostatnie polegają na wzmocnieniu w społeczeństwie polskim postaw akceptacji i poparcia dla aktywności kobiet w sferze publicznej. I tak między 1992 a 2008 rokiem spadł z 51% do 34% odsetek osób uznających, że rządzenie krajem należy pozostawić mężczyznom⁴⁰. Tendencję tę

³⁷ Wśród cech ubóstwa w Polsce po 1989 roku wymienia się m.in. jego feminizację (Tarkowska 2006).

³⁸ Innym instytucjonalnym mechanizmem zwiększania udziału kobiet w polityce jest rezerwowanie dla nich określonej puli miejsc w parlamencie (Norris 2007).

³⁹ Przypomnijmy, że przed wyborami parlamentarnymi w 2001 roku zwiększono wielkość okręgów wyborczych, a trzy partie polityczne dobrowolnie wprowadziły trzydziestoprocentowe kwoty.

⁴⁰ W przypadku drugiego stwierdzenia weryfikującego postawę wobec obecności kobiet w polityce tendencja nie była już jednak tak wyraźna. Na pytanie, czy „kobiety nie

potwierdzają wyniki badania WVS, które wskazują, że między 1997 a 2005 rokiem zmniejszył się odsetek osób uznających, że mężczyźni są lepszymi przywódcami politycznymi niż kobiety: o ile w pierwszym pomiarze zgadzało się z tym stwierdzeniem 52% respondentów (przy 33% wyrażających sprzeciw i 16% niemających zdania), o tyle w drugim punkcie czasowym odsetek zgadzających się stopniał do 38% (przy 51% wyrażających sprzeciw i 11% niemających zdania; obliczenia własne na podstawie: *World Values Survey*). Ponadto pomiędzy 1992 a 2006 rokiem wzmocnieniu uległy przekonania, że więcej kobiet powinno zajmować kierownicze stanowiska polityczne, w tym w rządzie (od 41% do 50% wskazań), w administracji państwowej (od 30% do 40% wskazań) oraz w partiach politycznych (od 27% do 45% wskazań; za: CBOS XII 2006).

Uwzględniając te zmiany oraz dość wysokie wskaźniki deklarowanej przez kobiety gotowości poparcia kandydatek w wyborach do Sejmu oraz akceptacji systemu kwotowego⁴¹, a także fakt, iż na ręce marszałka Sejmu złożony został obywatelski projekt ustawy o parytetach płci na listach wyborczych, można uznać, że pojawiają się warunki do szerszej niż na początku przemian demokratycznych partycypacji politycznej kobiet w Polsce. Otwarte pozostają pytania, czy będą one wystarczające, by zmniejszać dysproporcje w udziale kobiet i mężczyzn w polityce w skali porównywalnej do tego, co dokonuje się w wielu innych krajach Europy oraz świata, czy też pozytywny wpływ owych warunków będzie neutralizowany przez istniejące nadal bariery aktywności publicznej i zawodowej kobiet.

Bibliografia

Aktywność ekonomiczna ludności Polski. I kwartał 2009. Główny Urząd Statystyczny.
Dostępny: www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_pw_aktyw_ekonom_ludnosci_kw_2009.pdf (dostęp: 16.12.2009).

nadają się do polityki”, twierdząco odpowiedziało w 1992 roku 56% respondentów, w 2002 roku – 36% oraz 50% w 2008 roku (obliczenia własne na podstawie: Cichomski i in. 2009).

⁴¹ W czerwcu 2009 roku na zamówienie Kongresu Kobiet Polskich CBOS zrealizowało badanie „Kobiety 2009”. 62% pytanym w nim kobiet zadeklarowało, że gdyby miały do wyboru kobietę i mężczyznę, którzy startowaliby w wyborach do Sejmu z tej samej listy, byli w podobnym wieku, mieli podobne wykształcenie, kompetencje oraz doświadczenie w polityce, poparłoby kobietę, 52% wyraziło natomiast akceptację systemu kwotowego. Co więcej, 50% respondentek opowiedziało się za prawną regulacją procentowego udziału kobiet w rządzie, administracji państwowej i kierownictwie ważnych instytucji publicznych (CBOS VI 2009).

- Barburska O. 2002. *Czynniki determinujące udział kobiet w sprawowaniu władzy politycznej w krajach Europy Zachodniej*. „Studia Europejskie” 2, s. 69–93.
- Centrum Badania Opinii Społecznej. IX 2003. *Polacy o demokracji. Komunikat z badań*.
- Centrum Badania Opinii Społecznej. XII 2003. *Polacy o kandydatach w wyborach prezydenckich. Komunikat z badań*.
- Centrum Badania Opinii Społecznej. XII 2006. *Udział kobiet w życiu publicznym. Komunikat z badań*.
- Centrum Badania Opinii Społecznej. VI 2009. *Kobiety 2009. Raport z badań*. Dostępny: www.kongreskobiet.pl/downloads/wyniki_badiania_kobiety2009.pdf (dostęp: 20.05.2010).
- Centrum Badania Opinii Społecznej. X 2009. *Kandydaci w wyborach prezydenckich. Komunikat z badań*.
- Centrum Badania Opinii Społecznej. II 2010. *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich w latach 1998–2010*.
- Cichomski B., Jerzyński T., Zieliński M. 2009. *Polskie Generalne Sondáže Społeczne: skumulowany komputerowy zbiór danych 1992–2008*. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski.
- Electoral Gender Quota Systems and Their Implementation in Europe 2008*. Directorate General Internal Policies of the Union. Dostępny: <http://5050campaign.files.wordpress.com/2009/03/ep-quota-report.pdf> (dostęp: 12.04.2010).
- Fuszara M. 2003a. *Równe szanse czy szklany sufit? Kobiety w samorządach lokalnych* [w:] A. Titkow (red.), *Szklany sufit. Bariery i ograniczenia karier kobiet. Monografia zjawiska*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, s. 215–243.
- Fuszara M. 2003b. *Udział kobiet we władzy* [w:] *Kobiety w Polsce 2003. Raport Centrum Praw Kobiet*, s. 22–45. Dostępny: www.cpk.org.pl/images/artykuly/attach_86.pdf (dostęp: 17.12.2009).
- Fuszara M. 2007. *Polityka jako obszar nierówności kobiet i mężczyzn w Polsce* [w:] Ch. Ockrent (red.), *Czarna księga kobiet*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., s. 680–690.
- Global Database of Quotas for Women*. Dostępny: www.quotaproject.org (dostęp: 1.01.2010).
- Główny Urząd Statystyczny*. Dostępny: www.stat.gov.pl (dostęp: 1.04.2010).
- Growth in United Nations Membership, 1945–Present*. Dostępny: www.un.org/en/members/growth.shtml#2000 (dostęp: 6.04.2010).
- International Social Survey Program (ISSP 2004): *Citizenship* (komputerowy zbiór danych) ICPSR release. Köln, Germany: Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung [producer], Köln, Germany: Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung/Ann Arbor, MI: Inter-university Consortium for Political and Social Research.
- Internetowy System Aktów Prawnych*. Dostępny: <http://isap.sejm.gov.pl> (dostęp: 5.04.2010).
- Interparliamentary Union*. Dostępny: www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp (dostęp: 3.03.2010).
- Kancelaria Prezesa Rady Ministrów*. Dostępny: www.kprm.gov.pl (dostęp: 20.12.2009).
- Kobiety w Europie. Równość płci i sprawiedliwość ekonomiczna w procesie akcesji i integracji z Unią Europejską*. Dostępny: www.eastwestwomen.org/download/Kobiety_w_Europie.pdf (dostęp: 1.04.2010).
- Kobiety w Polsce*. 2007. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny. Dostępny: www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_Kobiety_w_Polsce.pdf (dostęp: 1.04.2010).
- Komisja Europejska wzmacnia swoje zaangażowanie w sprawę równości kobiet i mężczyzn*. 2010. Dostępny: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/10/237&format=HTML&aged=0&language=PL&guiLanguage=en> (dostęp: 30.03.2010).

- Konkluzje Przewodniczącego Konferencji Regionalnych Rządów UN-ECE* zorganizowanej w Genewie w listopadzie 2009 roku. Dostępny: <http://www.federacja-plk.eu/news.php?readmore=94> (dostęp: 1.04.2010).
- Nazwy państw świata, ich stolic i mieszkańców*. 2007. Warszawa: Główny Urząd Geodezji i Kartografii. Dostępny: www.gugik.gov.pl/komisja/english/files/countries.pdf (dostęp: 6.04.2010).
- Norris P. 2006. *The Impact of Electoral Reform on Women's Representation*. „Acta Politica” 41, s. 1–17.
- Norris P. 2007. *Opening the Door: Women Leaders and Constitution Building in Iraq and Afghanistan* [w:] B. Kellerman (red.), *Women Who Lead*. New York: Jossey Bass, s. 197–226.
- Norris P., Inglehart R. 2002. *Cultural Barriers to Women's Leadership: A Worldwide Comparison*. Dostępny: www.worldvaluessurvey.com (dostęp: 6.04.2010).
- Norris P., Inglehart R. 2008. *Cracking the Marble Ceiling: Cultural Barriers Facing Women Leaders*. A Harvard University Report.
- Partia kobiet*. Dostępny: http://www.polskajestkobieta.org/index.php/?page_id=59 (dostęp: 6.02.2010).
- Paxton P., Hughes M.M. 2007. *Women, Politics, and Power. A Global Perspective*. Los Angeles: Pine Forge Press.
- Państwowa Komisja Wyborcza*. Dostępny: www.pkw.gov.pl (dostęp: 4.01.2010).
- Polska Plus: Polaczek tymczasowym prezesem*. 2010. „Gazeta Wyborcza”. Dostępny: <http://polska-plus.pl/news/komunikat-prasowy> (dostęp: 9.01.2010).
- Raport IV Światowej Konferencji w sprawie Kobiet*. 1995. Pekin. Dostępny: www.tus.org.pl/tus/funkcje/pobierz.php?plik...platforma_pekńska.pdf, (dostęp: 20.07.2011).
- Report on the Impact of Electoral Systems on Women's Representation in Politics, 2009*. Strasbourg: European Commission for Democracy through Law. Dostępny: [www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-EL\(2009\)004-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-EL(2009)004-e.asp) (dostęp: 1.01.2010).
- Sacchet T. 2005. *Political Parties: When Do They Work for Women?* Dostępny: www.un.org/womenwatch/daw/egm/eql-men/docs/EP.10_rev.pdf (dostęp: 16.12.2009).
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. Dostępny: www.sejm.gov.pl (dostęp: 20.03.2010).
- Senat Rzeczypospolitej Polskiej*. Dostępny: www.senat.gov.pl (dostęp: 20.03.2010).
- Sex-Disaggregated Statistics on the Participation of Women and Men in Political and Public Decision-Making in Council of Europe Member States. Situation as at 1 September 2008*. Dostępny: www.coe.int/equality (dostęp: 20.12.2009).
- Siemieńska R. 1997. *Płeć a wybory. Od wyborów parlamentarnych do wyborów prezydenckich*. Warszawa: Fundacja Fredricha Eberta i Instytut Studiów Społecznych.
- Siemieńska R. 2000. *Nie mogą, nie chcą czy nie potrafią? O postawach i uczestnictwie politycznym kobiet w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Siemieńska R. 2003. *Partie polityczne i wyborcy jako kreatorzy „szklanego sufitu”*. Konferencja Szklany sufit – bariery i ograniczenia karier kobiet. Dostępny: www.isp.org.pl/files/4594792460858444001117879116.pdf (dostęp: 20.12.2009).
- Siemieńska R. 2005a. *Płeć a przekonanie o efektywności działań politycznych obywateli i zainteresowanie wyborami (parlamentarnymi w 2001 roku i samorządowymi w 2002 roku)* [w:] R. Siemieńska (red.), *Płeć, wybory, władza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 35–53.
- Siemieńska R. 2005b. *Kobiety wśród kandydatów i wybranych w wyborach samorządowych a cechy elektoratów w wyborach do samorządów terytorialnych w 2002 roku* [w:] R. Siemieńska (red.), *Płeć, wybory, władza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 75–86.

- Sondaż „Gazety”. *Kwasniewska w grze w I turze*. 2009. Dostępny: http://wyborcza.pl/dziennikarze/1,95984,6799303,Sondaz_Gazety_Kwasniewska_w_grze_w_I_turze.html (dostęp: 6.04.2010).
- Środa M. 2009. *Kobiety i władza*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Tarkowska E. 2006. *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Koncepcje i polskie problemy* [w:] J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 319–366.
- Titkow A. (red.) 2003. *Szklany sufit. Bariery i ograniczenia karier kobiet. Monografia zjawiska*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- The United Nations Fourth World Conference on Women. 1995*. Dostępny: www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/decision.htm (dostęp: 5.12.2009).
- Wikipedia. Wolna encyklopedia: Marszałek województwa*. Dostępny: http://pl.wikipedia.org/wiki/Marszałek_województwa (dostęp: 2.04.2010).
- Wikipedia. Wolna encyklopedia: Partie polityczne Polski*. Dostępny: http://pl.wikipedia.org/wiki/Partie_polityczne_Polski (dostęp: 2.04.2010).
- Wikipedia. Wolna encyklopedia: Składy rządów polskich*. Dostępny: http://pl.wikipedia.org/wiki/Składy_rządów_polskich (dostęp: 20.12.2009).
- Women in National Parliaments*. Dostępny: <http://www.ipu.org/wmn-e/arc/world300409.htm> (dostęp: 2.01.2010).
- Women's Political Representation Improvement*. 2005. Dostępny: www.eastwestwomen.org/en/news/news/1,1378,2.html (dostęp: 16.12.2009).
- Worldwide Guide to Women in Leadership*. Dostępny: www.guide2womenleaders.com (dostęp: 2.12.2009).
- World Values Survey*. Dostępny: www.worldvaluessurvey.org (dostęp: 4.04.2010).
- Zrównoważone uczestnictwo kobiet i mężczyzn w podejmowaniu decyzji politycznych i publicznych*, rekomendacja (2003)3 uchwalona przez Komitet Ministrów Rady Europy w dniu 12 marca 2003 r. oraz memorandum wyjaśniające, Dyrekcja Generalna Praw Człowieka Rada Europy, Dostępny: [www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/women-decisionmaking/Rec\(2003\)3_Polish.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/women-decisionmaking/Rec(2003)3_Polish.pdf) (dostęp: 20.12.2009).
- Żuk M. 2008. *Kobiety w polityce* [w:] *Polski Raport Social Watch 2008. Czas na prawa*. Dostępny: www.socialwatch.org/sites/default/files/pdf/en/polsce7_2008_pol.pdf (dostęp: 20.12.2009).